

A GENITIVUS ACCUSATÍVUSI HASZNÁLATA A SZÁVA-KÖNYVBEN

Kacziba Agnes

A szláv nyelvek közös jellemzője a személyek -- nem-személyek, ill. élőlények -- élettelen dolgok közötti grammatikai különbségtevés, amely az egyes szláv nyelvekben részben azonos, részben eltérő eszközökkel jut kifejezésre. Hogy melyek ezek a grammatikai eszközök, vita tárgyát képezi. Az élő-élettelen, ill. személy -- nem-személy kategória megnyilvánulási formái között egyetlen olyan eset van, amelyet minden szlavista a kategória legjellemzőbb /esetleg kizárólagos/ megjelenési formájának tekint. Ez a Gen. használata Acc.-i funkcióban élőlényt, ill. személyt jelentő szavaknál. Minden szláv nyelv történetében találunk olyan korszakot, amikor a G--A használata bizonyos szócsoporthoznál gyakorinak mondható. /Pl. a mai bolgár nyelvben a G--A-nak csak maradványaival ta-

lálkozunk, az óbolgár nyelvben azonban a G--A használata igen elterjedt volt. A XI. századból származó Száva-könyv /amely az egyik legrégebbi cirillírású óbolgár nyelvemlék/ jellegzetes vonása, hogy a többi óbolgár kódexnél gyakrabban találkozzunk benne genitivusi formákkal accusativusi jelentésben.

A G--A /roditelen--vinitelen padež/ jelenségével, a névszók minden fajánál találkozunk /főnév, melléknév, melléknévi igenév, névmások/, de a személyes, visszaható és vonatkozó névmásoknál a G--A megjelenésének feltételei különböznek a többi szófajétól. Megvizsgálva a Száva-könyv adatait, arra a kérdésre kerestem választ, hogy mennyiben mások ezek a körülmények, s hogy a G--A által a névmásoknál valóban megkülönböztetés történik-e élőlények -- élettelen dolgok, ill. személyek -- nem-személyek között.

Acc.sg.-ban a személyt jelentő szavak /főnevek, melléknévek, melléknévi igenevek, névmási melléknévek/ 93 %-a genitivusi végződést kap. /254 G--A: 19 A/ A régi A-i végződést megőrző szavak - *сѣинѣ, прѣвѣнѣць, млааьнѣць, раба* általánosító, gyűjtőnévi értelmet hordoztak magukban: olyan személyeket jelöltek, amelyek általában tömegben, nagy számban fordultak elő, ill. nem rendelkeztek individuális jelleggel, vagy nem meghatározott személyről volt szó.¹ A tulajdonneveket mindig G--A-ban találjuk. A közneveknél abban az esetben, ha meghatározott személyekről van szó /a görög szövegben határozott névelő van/ többször találunk G--A-t, mint határozatlan-

nokról.

Acc.pl.-ban mindössze 4 alkalommal fordul elő G--A, mindannyiszor főnévként használt pronominális melléknévnél ill. melléknévi igenévnél -- a görög szövegben mind a négyszer határozott névelőt találunk. A G--A-i forma megjelenését A-i funkcióban a főneveknél azzal magyarázhatjuk, hogy fonetikai okok miatt bizonyos főneveknél homonímia jött létre a mondat alanyát és tárgyát jelölő esetformák között. Ez a homonímia, különösen ha személyekről volt szó, értelemzavaró lehetett, ezért a nyelv a fonetikai változás előtti állapot visszaállítására törekedett. Ehhez eszközül a genitivusi végződés accusativusi funkcióban való használata szolgált.

A személyes és visszaható névmásoknál azonban ez a jól ismert magyarázat nem alkalmazható, ugyanis a $\epsilon\mu$ kivételével szó sem volt a N és az A homonímiájáról: a N és az A jól megkülönböztethető egymástól. / $\tau\alpha$ - $\tau\alpha$, $\mu\alpha$ - $\mu\alpha$ /, sőt, a sg. 1. személyű névmás tárgyesete szuppletivizmussal képzett / $\alpha\gamma\alpha$ - $\mu\alpha$ /, a visszaható névmásnak pedig nincs alanyesete. Továbbá:

az 1. és 2. személyű személyes névmások mindig személyt jelölnek, tehát kivétel nélkül mindig a személy kategórián belül vannak, függetlenül attól, hogy az A-i formát helyettesítik-e G-szal, vagy sem;

a visszaható névmás általában a cselekvő személyhez való viszonyt fejezi ki, a cselekvő személy a visszaható névmással

a legtöbbször azonos mondatban fordul elő vagy a kontextusból megállapítható -- a mondat alanyának és tárgyának megkülönböztetése szempontjából a G--A használata lényegtelen.

Mivel magyarázhatjuk, hogy e névmásoknál is találunk G--A-i formákat? Milyen funkciójuk volt e formáknak?

A. Meillet véleménye szerint a τ_2 mutatónévmás tárgyessete τ_{00} volt, ha hangsúly esett rá -- tehát a G és az A egybeeshetett, ugyanúgy, mint a κ_{10} kérdő névmásnál, s ez hatott később a személyes és a visszaható névmásokra.² Vladimir Georgiev szerint viszont a μ_{00} , τ_{00} , ϵ_{00} , G-i eredetűnek tartott formák eredetileg A-ok, amelyek fonetikai okok miatt estek egybe a G-szal. V. Georgiev ezt a balti nyelvekből származó adatokkal bizonyítja. E nézet szerint tehát az ún. G--A megjelenése a főneveknél és a névmásoknál nem tekinthető azonos eredetűnek.

A V. Georgiev által kifejtett elmélet³ mindenképpen logikus magyarázatnak tűnik arra a jelenségre, hogy a névmásoknál A-i funkcióban G-i formákat találunk, holott a mondat tárgya és alanya közötti különbségtétel szempontjából az nem szükséges. Ha azonban elfogadjuk, hogy a késői ósszláv korban a névmásoknál két A-i forma volt /⁺me és ⁺mene, stb./, felmerül a kérdés, hogy kapcsolódott-e speciális jelentés e morfológiai különbségekhez, amely indokolná a morfémavariánsok fennmaradását?

Megvizsgáltam a Száva-könyv adatait abból a szempontból,

hogy a rövid /ún. A-i/ alakok tekinthetők-e enklitikáknak./ Szempontjaim voltak: a szövegösszefüggés, a görög szövegben simuló-e a névmás, az előljárószók./ A nyelvemlék adatai alátámasztják M. A. Gadolina azon megállapítását, hogy a G-i rövid alakok a szláv nyelvek történetének csak viszonylag késői periódusaiban váltak enklitikákká.⁴ A $\text{MA}, \text{TA}, \text{CA}, \text{HA}, \text{BA}$ névmások a Száva-könyvben ugyanis előfordultak mind hangsúlytalan helyzetben, mind logikai hangsúly hordozóiként; előljárószók nélkül és után is -- ezért az adott korban a fenti névmások nem tekinthetők enklitikáknak. Azonban az a tény, hogy e névmások igen gyakran fordulnak elő enklitikákra jellemző pozícióban, s az, hogy a G--A-i teljes alakokat / MEHE, TEBE stb./ általában erős logikai hangsúly alatt, leginkább párhuzamokban, szembeállításokban találjuk, arra enged következtetni, hogy a nyelvi változás iránya, a G--A-i formák elterjedésének módja a rövid alakok enklitikussá válása felé mutat. A bolgár nyelvben a rövid alakú névmások különösen korán váltak enklitikákká.

A mutató névmási eredetű személyes és vonatkozó névmásoknál, tehát a 3. személyű névmásoknál az adatok vizsgálata igen érdekes képet mutat.

A n, ke névmás G--A-ban csak az eseteknek mintegy 1/5-ében áll, viszont minden olyan esetben, amikor teljes alakú, főnévként használt melléknév, melléknévi igenév alkotórészét képezi, és személyeket jelöl, G--A-t találunk.

Ezek alapján nem tartom bizonyítottnak W. Vondrák azon nézetét, hogy a G--A elterjedése a névmásoknál kezdődött, s ezek hatására került a határozott /teljes alakú/ melléknévekhez.⁶ Ha a G--A valóban a névmásoknál jelent meg először, akkor valószínűleg nem a személyes névmásoknál, nem is a mutató névmási eredetű 3. személyű névmásnál, hanem a melléknévi mutató névmásoknál.

A 3. személyben használt névmásnak mint mutató névmásnak ugyanis nem volt N-a, így nem is lehetett homonímia a N és az A között, kevésbé indokolt tehát a G--A használata. Ezzel ellentétben a melléknévi névmásokat gyakran használták N-ban is, hímnemben és semlegesnemben pedig megegyeztek a N és az A alakjai, tehát a G--A megjelenésének motivációja egyértelmű. A 3. személyű névmásnál mint vonatkozó névmásnál azonban egybeesik a N és az A hímn- és semlegesnemben, ekkor tehát ismét mások a körülmények, mint a mutató névmás esetében.

A Száva-könyvben: a/ A melléknévi mutató névmások mindig G--A-ban állnak, ha személyt jelölnek; b/ A vonatkozó névmások G--A-ban állnak, ha nincs előttük előljárószó, függetlenül attól, hogy élőlényre, tárgyra vagy fogalomra vonatkoznak-e, tehát a vonatkozó névmás használata tisztán formai; c/ A 3. személyű mutató névmási eredetű névmásoknál a G--A használata sokkal ritkábban: csak az esetek 1/10-ében van G--A.

E névmásoknál, mint már hangsúlyoztuk, nem volt homonímia

a N és az A között, nem volt olyan tényező, amely szükségesé tette volna a G--A megjelenését. Valószínűnek tartjuk, hogy a későbbiekben a melléknévi névmások és a vonatkozó névmások analógiájára terjedt el a G--A e névmásoknál is. A következetlen használat mindenesetre ezt látszik bizonyítani. Az élő--élettelen, ill. személy--nem-személy kategóriához a G--A használatának sem a 3. személyű vonatkozó, sem a személyes névmásoknál nincs köze, hiszen már e nyelvemlékben is vonatkozhat a G--A-i alak tárgyra vagy fogalomra is, s a szláv nyelvek későbbi sorsát figyelve is azt láthatjuk, hogy a G az A-t mindenütt felváltja, függetlenül attól, hogy élőlényre vagy tárgyra vonatkozik-e.

A többes számú 3. személyű mutató névmási eredetű névmásoknál is megtaláljuk a vonatkozó és a személyes névmások csoportját. A G--A mind a vonatkozó névmásoknál, mind a személyes névmásoknál sporadikus jelenség, az eseteknek kb. 1/10-ében van csak $n\lambda z$ / $\lambda\epsilon$ / alak λ_A / $\lambda\epsilon$ / helyett. Ami a N és az A homonímáját illeti, a többes számban az egyes számtól eltérő a helyzet: a vonatkozó névmásoknál a N és az A csak nő- és semlegesnemben egyezik meg, ami viszonylag ritkábban fordul elő, a sokkal gyakoribb hímnemben a N és az A különbözik egymástól. / $n\lambda\epsilon - \lambda_A\lambda\epsilon$ /. A személyes névmásként használt 3. személyű mutató névmásnak többes számban sincs N-a. Tehát többes számban csak a névmások -- gyakoriságot tekintve -- igen kis részénél /nő- és semlegesnemben/ találunk

homonímiát a N és az A között, hímnemben egyértelmű a tárgy és az alany grammatikai megkülönböztetése. A G--A megjelenése tehát eredetileg nem volt szükségszerű, csak analógiával, a legvalószínűbben az egyes szám analógiájával magyarázható, de nem egyes, konkrét formák analógiájával, hogy a G--A fokozatosan, szinte az egész névszórendszerben megjelenik, s ez alól nem tudja magát kivonni a többes szám sem.

Az eddigiekből azt láthattuk, hogy azokban az esetekben, ahol a G--A megjelenésére az alany és a tárgy megkülönböztetése szempontjából szükség volt, a G--A viszonylag széleskörű elterjedéséről beszélhetünk /főnevek, melléknevek, melléknévi igenevek, melléknévi névmások, *иже* stb. vonatkozó névmások egyes számban/. Ahol azonban nem találunk ilyen erős motiváló tényezőt, ott a G--A előfordulása sokkal ritkább. Gondolhatunk itt egyrészt az egyes és többes számú személyes névmásokra, a visszaható névmásra, a 3. személyű mutató névmási eredetű névmás egyes és többes számára is, de ugyanezen alany -- tárgy megkülönböztetési probléma hiányával magyarázható az is, hogy a Száv-könyv főneveinél többes számban nem találunk G--A-t, a melléknévi jellegű szófajoknál is mindössze három esetben fordul elő, mégpedig pronominális melléknévi igeneveknél G--A. Egy bizonyos nyelvi jelenség analógiás úton való további terjedése viszonylag nagy intenzitással megy végbe, ha az adott rendszer belső rendjének fenntartását ez a nyelvi jelenség elősegíti; ha azonban a nyelvi rendszer egyensúlya

szempontjából közömbös az új jelenség, ha a nyelv kommunikatív funkciója az új jelenség nélkül is zavartalanul működhet, az új nyelvi jelenség elterjedésének sebessége jóval kisebb. A G--A valószínűleg a *ნაო* kérdő névmásnál és a melléknévi mutató névmásnál jelent meg először. /V. Georgiek szerint azáltal, hogy fonetikai okok miatt egybeesett a G és az A; mások szerint a *ნაო* analógiájára a G és az A funkciójának bizonyos pontokon való megegyezésén alapulva terjedt el a mutató névmásnál./ A *ნაო* jelentése lehetett az az alapvető lökés, amely a G--A-t az élőlények felé "irányította", hiszen a nyelvi rendszernek nem arra volt szüksége, hogy az élőlényeket és élettelen dolgokat grammatikailag megkülönböztesse, hanem a nyelvi érintkezés zavartalanságát kellett megőriznie, azt, hogy a nyelv alapvető funkciója, a kommunikatív funkció érvényesülését semmi se gátolja, hogy biztosítva legyen az egyértelmű közlés lehetősége a nyelvben meglevő eszközökkel. A N és az A fonetikai változások következtében kialakult homonímiája zavart jelentett a kommunikatív funkció érvényesülése szempontjából. A nyelvi rendszer ezt a zavart igyekszik kiküszöbölni, valamilyen módon megszüntetni a homonímiát. Erre alkalmas eszköz a G használata A-i funkcióban, egyrészt ezen esetek funkcióinak részleges egybeesése miatt, másrészt, mert nemcsak funkcionális, hanem -- V. Georgiev szerint -- formális megegyezések is vannak a két eset alakjai között bizonyos névmásoknál. A N és az A homonímiája tehát az a tényező, amely

mozgásra, "önmaga korrigálására" készíteti a nyelvi rendszert,⁶ a G és az A közötti részleges funkcionális és formai megfelelések pedig megszabják a mozgás irányát. Elindul egy nyelvi változás, amely eleinte csak szűk területen hat; a G--A ott terjed el, ahol szükség volt rá a mondat alanyának és tárgyának megkülönböztetése céljából, azonban ott sem jelenik meg egyszerre minden névszónál. Egyrészt hatására, másrészt, mert az alany-tárgy megkülönböztetésre leginkább az aktív lényeknél, személyeknél volt szükség, a jelenség elterjedésének irány az élőlények, személyek megkülönböztetése felé mutat. A melléknévi mutató névmások hatására elterjed a mellékneveknél, melléknévi igeneveknél és a főneveknél, természetesen fokozatosan. A Száva-könyv olyan nyelvi állapotot tükröz, amikor a G--A használata egyes számban meglehetősen elterjedtnek mondható.

A fentiekben azt láttuk, hogyan használja fel a nyelv a nyelvi egyensúly, a zavartalan kommunikációs lehetőség helyreállítására a G--A-t. Azt is láttuk, hogy ez a nyelvi szükségszerűség által életre hívott jelenség a Száva-könyv nyelvében igen gyakori, tehát viszonylag gyors terjedésről beszélhetünk. Mi volt a helyzet akkor, ha hiányzott az ilyen, a G--A elterjedését motiváló nyelvi szükségszerűség?

Minden olyan esetben, amikor nem áll fenn a N és az A homonímiája, azt tapasztalhattuk, hogy a G--A használata meglehetősen ritka. Ez arra enged következtetni, hogy motiváló erő hi-

ányában a jelenség sokkal lassabban terjedt.

Ha nem volt szükség a G--A-ra a névmásoknál, miért jelent meg mégis? Úgy tűnik, V. Georgiev feltételezése, mely szerint az alakok olyan régi A-ok, amelyek fonetikai okok miatt estek egybe a G-szal, választ adhat a kérdésre. Ha ugyanis ezek a formák valóban régi A-ok, akkor nem arról van szó, hogy a G-ból került át egy morféma /mint pl. a főnevek esetében/, hanem arról, hogy egyazon névmásnál egyazon esetben két morféma variáns volt, amelyek jelentésében differenciációnak kellett végbemennie, hogy mindkét morféma fennmaradhasson. Idővel a morfológiailag testesebb formát logikailag hangsúlyos, a rövidebb alakot pedig hangsúlytalan pozícióban kezdték el használni, s az egyes szláv nyelvek története során általában kialakult egy olyan kapcsolat a *НА* és a *МЕНЕ*, stb. között, amelyhez analógiás alapul a Dat. sg.-i *МѢНѢ-МН* stb. alakok szolgálhattak. Az A-i /rövid/ és a G-szal megegyező /teljes/ alakokkal tehát nem élő és élettelen, személy és nem-személy közötti különbségtevés történt, mint a főneveknél, hanem a névmás hangsúlyos vagy hangsúlytalan voltáról kapunk általuk információt. Tehát a főneveknél, mellékeveknél, melléknévi igeneveknél, melléknévi névmásoknál és a személyes névmásoknál megjelenő ún. G--A jellege mind a megjelenését motiváló erő, mind a későbbi funkció tekintetében alapvetően különbözik.

Jegyzetek

- ¹ A " цѣлѣ " szónál természetesen figyelembe kell venni azt is, hogy az ún. ű tövű főnevekhez tartozott.
- ² A. Meillet. Обščеславјанскіј јазык. Moszkva, 1951. 499. §
- ³ V. Georgiev. Причините за вазникването на родителен-винителен падеж в слајјанските езици. Slavističen sbornik, Szófia, 1973. 9--18.
- ⁴ M. A. Gadolina. Istorija form ličnyh i vozvratnogo mestoimenij v slavјанских јазыках. Moszkva, 1963. 41.
- ⁵ W. Vondrák. Altkirchenslavische Grammatik. Berlin, 1900. 282.
- ⁶ V. Georgiev i. m. 15.